

YOHANAN PETROVSKY-SHTERN,
ANTONY POLONSKY (EDS.)

POLIN: Studies in Polish Jewry
Volume 26: Jews and Ukrainians. Oxford & Portland:
The Littman Library of Jewish Civilization, 2013.
558 p. ISBN 978-1-906764-20-3

Поява 26-го номера часопису «Полін» порадувала всіх науковців, які вивчають взаємини євреїв, українців і поляків. Це число журналу було присвячено саме цим питанням. Головні редактори журналу Йоханан Петровський-Штерн та Ентоні Полонський провели масштабну роботу, підібравши цікаві й варті уваги тексти, котрі охоплюють тривалий період – понад тисячу років. Про вихід у світ цього видання мене повідомив мій добрій колега, дослідник і письменник із Торонто Марко Царинник. Він тоді написав свою рецензію на публікацію Олександра Мотиля в цьому числі «Полін». Особисто я не почиваюся достатньо компетентним, щоби прореагувати на весь номер журналу, але хотілося б трохи прокоментувати ті тексти й теми, до яких маю власний науковий інтерес. Передусім це дослідження того, як ставились українські інтегральні націоналісти до євреїв, та українсько-єврейські відносини до й під час Другої світової війни.

Дуже цікавий і змістовний вступ до тому написали упорядники Й. Петровський-Штерн та Е. Полонський. Говорячи про приєднання Галичини й Волині до

Радянської України у вересні 1939 р., вони згадують, що «значна частина українців бачила в радах набагато небезпечнішого ворога, ніж нацисти, тоді як практично всі євреї бачили в радах значно менше зло, і тільки меншість українців підтримувала радянський режим» (48–49). В принципі, з цією тезою можна погодитися, але не в усьому. Радше за все, так ситуація виглядала напередодні нацистської інвазії до СРСР. Півтора роки радянської окупації були неоднозначним періодом. Існує стереотип, що з великим ентузіазмом зустрічали Червоної Армію *тільки* євреї. Подібне уявлення про стосунки радянської влади й західноукраїнських євреїв популярне серед публіцистів, мемуаристів і дослідників про-оунівської орієнтації. Так Євген Наконечний писав (імовірно, використовуючи сімейний наратив, бо сам автор був замалий, щоби пам'ятати ці події) про молодих євреїв, які «цілували броню радянських танків¹. Для євреїв Західної України прихід Червоної Армії справді був меншим злом, аніж нацистська окупація. Більшовики зруйнували громадське життя євреїв Галичини й Волині, заборонили всі політичні партії, репресували інтелігенцію, депортували значну частину населення (разом з етнічними поляками й українцями до азійських регіонів СРСР), але не знищували євреїв як етнічну групу. Бували випадки, коли євреї, котрі постраждали від радянської політики, намагалися перетнути кордон Генерал-губернаторства, наївно думаючи, що в зоні, підконтрольній німцям, їм буде житися краще.

Водночас багато етнічних українців Галичини й Волині з радістю сприйняли розвал Другої Речі Посполитої та прихід Червоної Армії. Для частини з них прихід більшовиків означав падіння польського гніту й можливість реалізувати себе в нових умовах. Цим українці активно користувалися, отримуючи (як і євреї) місця в нових органах влади і врешті-решт взявши певний обмежений реванш щодо поляків. Не слід забувати, що саме за радянської влади почалася активна українізація Львівського університету, відкривалися школи з українською мовою навчання. Звісно, за нової влади євреї (як, до речі, й українці) змогли отримати такі посади, котрі за часів Другої Речі Посполитої могли займати лише етнічні поляки. Для християн було екзотикою бачити єрея в ролі, наприклад, керівника районної міліції або мера міста (навіть якщо таких євреїв було мізерно мало порівняно із загальною кількістю єврейського населення). Таким чином серед українців і поляків далі формувався й укорінювався стереотип «жидокомуни», котрий вилився у погроми влітку 1941 р.

У вступі також згадано про хвилі кривавих погромів, що прокотилися влітку 1941 р. Галичиною й Волинню. Місцеві погромники й окупанти звинувачували євреїв у колаборації з радянським режимом. Переломним моментом, який прискорив погроми й посилив жорстокість нападників, стало відкриття в'язниць НКВС у західноукраїнських містах, де більшовики перед відступом знищили тисячі українців, поляків, євреїв і окремих військовополонених німців. Як по-

¹ Євген Наконечний, *Шоа у Львові* (Львів: Піраміда, 2006), 20.

казують сучасні дослідження, погромні акції, котрі чинило місцеве українське й польське населення й котрим активно сприяли німецькі військові й каральні структури, іноді набували характеру ритуального насильства. Наприклад, у Львові євреїв змушували ходити лавами по чотири години, співати радянські маршові пісні й викрикувати похвали Сталіну². Автори згадують, що в погромах брала участь організована здебільшого ОУН(б) «українська народна міліція», яку вони помилково називають «поліцією». Дуже цікавою є теза дослідників, що «в багатьох випадках, але не всюди, ці поліцейські сили служили на тих самих позиціях у радянській міліції в період радянського панування та брали участь у депортacіях і переслідуваннях «класових ворогів» під час сталінських чисток» (41–42). Нові дослідження з історії колаборації виявляють, що серед співробітників поліції була значна частина людей, котрі користувалися благами радянського ладу, були членами партії, військовими чи міліціонерами та перейшли на сторону нацистів, щоби й далі вести сите та захищене життя. У деяких новоприєднаних 1939 р. регіонах нацисти й ті, хто з ними співпрацював (як це було у випадку Фронту литовських активістів), дозволяли колишнім місцевим комуністам-неєвреям почати «нове життя» за «нового порядку» – за умови, що колишній радянський активіст уб'є певну кількість євреїв³.

Автори справедливо зазначають, що Ярослав Стецько, один із лідерів ОУН(б), «був дуже вороже налаштований щодо євреїв» (46). Марко Царинник у своїй рецензії на статтю Олександра Мотиля з цього видання навів листування між Ярославом Стецьком і Миколою Ніцкевичем, одним з активних діячів ОУН. Із цих листів видно, що, в принципі, в «єврейському питанні» ОУН могла піти шляхом, умовно кажучи, фашистської Італії 1920-х рр. Ніцкевич належав до тих діячів ОУН, які бачили шкоду в антисемітизмі та публікації, наприклад, «Протоколів сіонських мудреців», мотивуючи це тим, що таким чином ОУН іде шляхом російських шовіністів. Стецько натомість був прихильником боротьби з «демолібералізмом, масонством, жидівством (етично-світоглядово і культурно)»⁴. Фактично погляди Стецька йшли в фарватері світогляду Донцова і багато в чому копіювали німецьку націонал-соціалістичну модель. Цікаво, що після війни Стецько заперечував свій антисемітизм, але, судячи з деяких його текстів, все ж таки його не позбувся. Наприклад, у книзі «30 червня 1941 року», де Стецько намагається заперечити участь ОУН у погромах влітку 1941 р., він

² Джон-Пол Химка, “Львівський погром 1941-го: німці, українські націоналісти та карнавальна юрба”, *Історична правда*, 20 грудня 2012, <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/20/93550/>.

³ Witold Mędykowski, *W cieniu gigantów. Pogromy Żydów w 1941 roku w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej. Kontekst historyczny, społeczny i kulturowy* (Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2012), 196–216.

⁴ Marco Carynnik, “‘A Knife in the Back of Our Revolution’: A Reply to Alexander J. Motyl’s ‘The Ukrainian Nationalist Movement and the Jews: Theoretical Reflections on Nationalism, Fascism, Rationality, Primordialism, and History,’” <http://www.aapjstudies.org/newviews>.

пише: «...Я мав нагоду з жахом побачити помордованих в тюрмах наших в'язнів, які були жертвами НКВД, в якому на другому місці після москалів стояли жиди. Але політичний розум диктував нам обтяжувати властивого ворога, головного винуватця за геноцид в Україні – москалів, а не їх помічників-жидів, які служили московському панові. Тільки несумлінні та пробольшевицькі елементи можуть обвинувачувати наш уряд та... ОУН – в антижидівських погромах»⁵. Тобто Стецько навіть у 1960-х вірив, що євреї активно допомагали більшовикам радянізувати Україну й були «на другому місці» у каральних органах після росіян. Такий стереотип, до речі, на жаль, ще живий серед окремих представників української діаспори в Північній Америці⁶.

Автори «Полін» згадують також про таке сенситивне питання, як участь євреїв в УПА. Полонський і Петровський-Штерн зазначають, що існує «тільки шість задокументованих випадків служби євреїв в УПА» (51). Ми вже трохи писали про це⁷. Немає сумнівів, що бували випадки, коли євреї служили в УПА, і повстанці, знаючи про їхнє етнорелігійне походження, ставилися до них із повагою. Багато євреїв були лікарями в УПА. Водночас наявні документи свідчать, що в більшості випадків при наступі більшовиків євреїв знищували, думаючи, що вони потенційні радянські агенти. Якщо євреїв, які втікали з гетто, зустрічали в лісі українські повстанці, то найчастіше перші ставали жертвою других. Євреїв убивали не тільки українські партизани, але й польські⁸. Викликає великий інтерес питання, чому ми не маємо повноцінних спогадів євреїв, які служили в УПА, – якщо не зважати, звичайно, на відвертий фальсифікат. Чому євреї, котрі були лікарями в УПА, досі бояться про це говорити? Приміром, один мій знайомий науковець зустрів у Торонто єврейку, котра була в УПА лікаркою. Він намагався вмовити її дати інтерв'ю й дозволити записати її свідчення на диктофон, але вона постійно відмовлялася. Зі свого досвіду допомоги УПА вона переказала лише декілька фактів. На запитання, чи добровільно вона допомагала націоналістичному рухові, жінка, не пояснюючи, говорила, що вибору в ній фактично не було. Вона також пригадала, як залишала загін УПА. Багатох «своїх» євреїв повстанці таємно знищували 1944 р. За спогадами цієї жінки, її відпустив повстанець, який відвернувся й удав, ніби не бачить, як вона тікає. Тож чим керуються ті євреї, котрі не бажають публічно визнавати свою належ-

⁵ Ярослав Стецько, *30 червня 1941 р. – проголошення відновлення державності України* (Торонто, Нью-Йорк, Лондон: Ліга визволення України, 1967), 239–240.

⁶ Див., наприклад: Аскольд Лозинський, *Переписування історії: з перспективи доказів* (Київ: Грані-Т, 2010), 201–204.

⁷ Юрій Радченко, “Інструменталізація історії Голокосту в сучасній Україні. Case Study одного навчального посібника”, *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі* 1 (2012): 179–180.

⁸ Jan Grabowski, “‘I Wish to Add that I was not Aware and Carried out the Task as a Soldier of the Home Army.’ On the Murder of Jews Hiding near Raclawice by a Company of the Miechow Home Army,” *Holocaust Studies and Materials. Journal of the Polish Center for Holocaust Research* 6 (2010): 337–362.

ність до УПА? Чи це страх перед представниками своєї громади – визнати, що співпрацювали з українськими націоналістами, і таким чином бути затаврованими як вороги? На ці запитання мають відповісти історики, соціологи та психологи.

Стаття Тараса Курила «“Єврейське питання” в українському націоналістичному дискурсі у міжвоєнний період» присвячена головним чином ОУН і Дмитру Донцову. Автор показує, що антисемітська риторика ОУН і деяких інших українських політичних груп була не кон’юнктурою, а виходила з політичної традиції українського націоналістичного руху в період між двома світовими війнами. Під «націоналістами» Тарас Курило розуміє партії, котрі в політологочній традиції називають праворадикальними. Автор уважно аналізує рупор ОУН – часопис «Розбудова нації», де до 1934 р. було надруковано багато статей, що відбивали ставлення ОУН до євреїв. Із публікацій видно (особливо якщо прочитати статтю Миколи Сціборського «Український націоналізм і жидівство»), що принаймні до початку 1930-х рр. український інтегральний націоналізм міг розвиватися без антисемітського елементу. Але коли в часописі починають з’являтися статті Юрія Мілянича, стає зрозуміло, що ненависть до євреїв набувала статусу одного з важливих елементів ідеології ОУН. Публікації іншого автора, Олександра Мицюка, також показують цікаву тенденцію. З одного боку, він звинувачує євреїв ледь не в усіх бідах українців, але з іншого боку – намагається нівелювати участь армії УНР у єврейських погромах під час революції та громадянської війни. Хоча в окремих випадках Мицюк визнає, що українські солдати брали участь у погромах, головну провину він перекладає саме на Білу армію (241). Така позиція, можливо, була продиктована небажанням псувати міжнародний імідж українського національного руху. Великий науковий інтерес Тараса Курила викликали Дмитро Донцов і його спадщина. У статті показано, що позиція Донцова та його «Вісника» в багатьох аспектах збігалася з нацистським підходом до «єврейського питання». Цікаво, що у «Віснику» публікували матеріали, де сіонізм висвітлювався в Україні негативному ракурсі, а редакція відверто підтримувала палестинських арабів у їхній боротьбі з ішувом. Так Донцов порівнював повернення євреїв до підмандатної британцям Палестини, коли вони почали освоювати викуплені в арабських феодалів землі, з діяльністю «АгроДжойнту» в Україні. При цьому в уявленні Донцова євреї в Ерец Ісраель буцімто забирали землі в арабів, як на півдні Таврії – в українців. Для Донцова комунізм і єврейство були синонімами, хоча він визнавав, що головну роль у більшовицькому керівництві відігравали саме росіяни. У принципі, такі погляди на єврейство взагалі й на сіонізм зокрема збігалися зі світоглядом Адольфа Гітлера, який убачав в ішуві та створенні єврейської держави в підмандатній Палестині не вирішення «єврейського питання», а радше облагтування нового центру «світової єврейської змови». Досить дивно, що, пишучи про праворадикальну традицію та її ставлення до євреїв у міжнародний період, автор статті зовсім оминає Фронт Національної Єдності на чолі з Дмитром

Палієвим. Саме ця організація найбільше – помітніше, ніж інші політичні групи – отріяла ненавистю до євреїв українську громаду Галичини й Волині. На сторінках головного видання ФНЄ «Перемога» у 1930-ті рр. відверто схвалювали нацистські переслідування євреїв у Німеччині й Австрії. Одним із активних антисемітів-прихильників ФНЄ й дописувачем «Перемоги» був Ростислав Єндик. У його публікаціях євреїв зображені як ворогів європейської цивілізації й культури (зокрема й української) – ворогів, котрих треба знищити. В одній зі статей Єндик писав:

Жидівська преса верещить, що божевільний дурман огорнув німців... Треба підкреслити, що варгости, які вносять жиди, були завжди чужими для європейського духу, чи то будемо брати айнштайнівський релятивізм – роздмуханий мухір до величини цепеліна, фройдівський пансексуалізм з богом Фальсом, літературний порнографізм, чи, нарешті, драматичне мистецтво, що явно зизує в бік коринтіянського храму. Що елімінація цих чужих расово чинників створить нову добу – можемо бути впевнені; що стануть нові варгости на відповідній ви соті – дає запоруку минулому⁹.

Єндик писав про «расові питання» в ключі «вивчення» расології у Третьому Райху. До війни він працював над книгою «Вступ до расової будови України». Цю книгу йому вдалося видати після війни в Мюнхені. У своїх текстах Єндик позиціонував себе як прихильник «нордійського руху», посилаючись у книзі на Артура де Гобіно, Вальтера Дарре й Ганса Гюнтера. У рукописі, котрий Єндик активно редактував після війни, збережено слова про те, чому церкви активно виступали проти «нордійського ідеалізму». На думку Єндика, головною причиною цього був «єврейський» характер християнства: «...причиною ворожості церков до расового руху взагалі є погляд деяких теоретиків, що християнська релігія повстала з духу жидівського народу, отже з духа передусім орієнタルної раси, тим то вона має певні, зовсім чужі іndo-європейському розумінню бога, світа, моралі»¹⁰.

Цікава також стаття Олександра Мотиля «Український націоналістичний рух та євреї. Теоретичні міркування про націоналізм, фашизм, раціоналізм, примордіалізм та історію». Марко Царинник написав на неї розлогу та змістовну рецензію, але і я б хотів дещо додати до цього. У своїй роботі Мотиль намагається показати, що «український націоналізм» (говорячи про нього, автор має на увазі ідеологію тільки ОУН) не містив у собі сталої антисемітської складової й був «типовим національно-визвольним рухом». На с. 279 Мотиль пише, не роблячи посилання, що певні дослідники стверджують, ніби Українська Військова Організація (УВО), Організація Українських Націоналістів (ОУН) і Україн-

⁹ Цит. за: Олександр Зайцев, *Український інтегральний націоналізм (1920-ти – 1930-ти роки)* (Київ: Критика, 2013), 360–361.

¹⁰ Архів Української Вільної академії наук (УВАН), Фонд Ростислава Єндика, рукопис книги «Вступ до расової будови України».

ська Повстанська Армія (УПА) були «типовими фашистами». Із цього приводу хотілося б зауважити, що нема серйозних істориків, які б, наприклад, називали УВО фашистською організацією. Навпаки, роботи сучасних авторів показують, що ця структура не мала певної стабільної ідеології й виглядала радше як об'єднання колишніх українських військових, котрі шукали виходу з того становища, в якому опинився український національний рух після краху УНР та ЗУНР¹¹.

Далі, на с. 280, автор повторює свою стару тезу, що німецькі репресії 1941 р. спинили перетворення ОУН на «повністю» фашистську політичну групу, а всі тоталітарні та ксенофобські тенденції, які мала організація у своїй програмі, були ліквідовані в 1943 р. на Третьому Надзвичайному Зборі ОУН. Автор стверджує, що після цього ОУН почала перетворюватися на демократичну організацію. Така позиція зближує Мотиля з багатьма апологетами бандерівського руху, котрі люблять у своїх дослідженнях посилатися на пропагандистську літературу ОУН. Не слід забувати, що, приймаючи нову «демократичну» програму, бандерівська УПА проводила чистку польського населення на Волині, часто знищувала та вбивала українців з інших політичних тaborів (мельниківців і бульбівців), котрі не хотіли вливатися до бандерівських збройних формувань, тощо. Звичайно, феномен ОУН-УПА не можна заганяти до тісного прокрустового ложа «фашизму». Автор правильно згадує таких діячів ОУН, як, наприклад, Петро Полтава, чиї погляди були близчими до лівих або центристських. Тут слід пригадати діалог одного з лівих лідерів ОУН Йосипа Позичанюка та Дмитра Донцова наприкінці 1944 р. Автор «Націоналізму» був дуже незадоволений тим, що нову програму ОУН позбавили антисемітизму та ксенофобії. Позичанюк обстоював думку, що, незважаючи на свої традиції, ОУН має відійти від антисемітизму. Серед причин, які наводив цей представник молодого покоління українських націоналістів, було й те, що ненависть до євреїв у 1944 р. асоціювалася передусім із гітлеризмом, від якого під час німецької окупації постраждало українське етнічне населення. Позичанюк пише, що під час Голокосту до «багатьох» прийшло «криваве противрізіння»¹². Мабуть, він говорив насамперед про членів ОУН. Справді, можна стверджувати, що німецька політика щодо євреїв змусила певну частину оунівців зламати свої стереотипи щодо євреїв. Відомо, що деякі українські інтегральні націоналісти рятували їх під час війни¹³. Але коли власне могло відбутися таке «противрізіння»? Під час погромів влітку 1941 р.? Навряд чи. Тоді члени ОУН брали участь у погромах, спостерігаючи

¹¹ Олександр Зайцев, “Євген Коновалець і більшовики”, *Zaxid.net*, 26 вересня 2013, http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?yevgen_konovalets_i_bilshoviki&objectId=1294328.

¹² Володимир В'ятрович, *Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи* (Львів: МС, 2006), 85.

¹³ Володимир В'ятрович, *Історія з грифом “Секретно”*. Українське ХХ століття (Львів: Часопис, 2013), 198–206.

за стражданнями євреїв Галичини й Волині. Під час знищувальних акцій у 1942–1943 рр.? Імовірно, саме тоді. Водночас, аналізуючи звіти ОУН і УПА в період з 1941 по 1943 рр., можна констатувати, що бандерівське підпілля ставилося до знищення єврейського населення досить прохолодно. Іноді у звітах відчутна навіть підтримка антиєврейських акцій, а ненависть до окупантів виникає лише тоді, коли починаються репресії щодо українського населення¹⁴. Досвід показує, що нео(пост)фашистські рухи здатні перетворитися на правоконсервативні чи навіть правоцентристські політичні групи. Наприклад, у післявоєнній Італії подібним чином склалася доля неофашистської партії «Італійський соціальний рух». Ця партія балансувала тривалий час між апологетикою фашизму й заграванням із демократією. Часто представники ICO порівнювали себе з американськими республіканцями. У результаті після закінчення Холодної війни більшість активу партії під керівництвом Джанфранко Фіні утворила консервативний «Національний альянс», який пізніше влився до правоцентристської «Forza Italia». Подібна еволюція відбувалася з частиною оунівців у Північній Америці й Західній Європі – згадати приклад того ж уже покійного Євгена Стакова. Але в 1943–1944 рр. ОУН залишалася тоталітарною та ксенофобською організацією, для якої насильство щодо національних меншин і політичних опонентів було буденним явищем.

Далі Олександр Мотиль констатує, що ОУН була таким самим національно-визвольним рухом, як «у Хорватії, В'єтнамі, Алжирі, Ірландії, Іспанії, Ізраїлі та Палестині» (281). Тут автор наводить справжню «збірну солянку» різних рухів, які змагалися за *певний тип* державності. Наприклад, порівнювати ОУН–УПА й керівні політичні групи, що утворили державу Ізраїль 1948 р., не зовсім коректно. До 1977 р. в єврейській державі при владі перебували ліво-центристи, котрі поєднували сіонізм із соціалістичними ідеями. Якщо проводити паралелі між сіоністським та українським національними рухами, то, наприклад, Давида Бен-Гуріона, одного із засновників Держави Ізраїль, та його партію МАПАЙ можна порівняти з українськими соціал-демократами й есерами зразка Михайла Грушевського, Володимира Винниченка й Симона Петлюри періоду революції 1917–1920 рр. Відповідно, коректніше зіставляти бойовиків ОУН і радикалів, які входили до групи Авраама Штерна. Як на мене, з цієї низки національних рухів найдоцільніше було би порівнювати оунівців із хорватським рухом усташів. Ідеологія й політична практика ОУН та усташів були особливо схожими до 1941 р. Свого роду рубежем стала підтримка держави на чолі з Анте Павеличем у квітні й розгін уряду Ярослава Стецька в липні 1941 р.

Олександр Мотиль також зазначає, що якби Німеччина в 1941 р. була демократичною, а не нацистською, то її союз із ОУН був би більш продуктивним і призвів би до незалежності України. Як на мене, ця теза виглядає дуже дивно,

¹⁴ Юрій Радченко, “Наступ на схід по-оунівськи та Голокост”, *Україна модерна*, 5 січня 2014, <http://www.uamoderna.com/blog/222-222>.

особливо в контексті того, з якою підозрою ставляться в сучасній Німеччині до правих рухів і праворадикалів зокрема. 1941 р. союз ОУН був можливий тільки з тоталітарною або, в крайньому разі, авторитарною Німеччиною. У цьому контексті слід згадати хоча б той аспект, що після того, як стало зрозуміло, що країни Осі програють війну, бандерівці вирішили спробувати встановити контакти з американцями та британцями й одразу почали ревізію програми ОУН, що потягнула за собою офіційну відмову від ксенофобії. Союз ОУН зразка 1941 р. з демократичною країною був неможливий.

Далі автор висуває тезу, що антисемітизм можна розділити на два типи, а саме на «елімінаційний антисемітизм» (*eliminationist anti-Semitism*) і «ситуативну антиєврейськість» (*situational anti-Jewishness*) (285). Перший термін взято з роботи Даніеля Гольдгагена «Добровільні помічники»¹⁵, другий вводить в обіг сам Олександр Мотиль. Гольдгаген називає «елімінаційним» антисемітизм, який визрівав у Німеччині буцімто протягом століть і який вилився в Голокост. Коріння німецької ненависті до євреїв дослідник бачить у християнській релігійній традиції й німецькому націоналізмі. За цією теорією, німці вбивали євреїв незалежно від віку, статі й заслуг тільки за те, що вони були іншими. Гольдгаген у своєму досліженні розглядав тільки німецько-єврейські відносини. Після публікації його книги активно критикували, часто вказуючи на перекручування. Мотиль, своєю чергою, використовуючи цей термін, намагається показати, що «справжній», елімінаційний, антисемітизм був властивий німцям (зокрема Й НСДАП) і кому завгодно, але тільки не українцям. ОУН, пише Мотиль, була властива саме «ситуаційна антиєврейськість». На його думку, антисемітизм не був «серцевинною» складовою ідеології ОУН, на відміну від, наприклад, НСДАП, і його легко було позбутися, ухваливши нову програму 1943 р. Як на мене, ці два терміни штучні, й кордон між ними умовний. Я навіть сумніваюсь, чи він взагалі існує. Принаймні євреям, яких знищували оунівці, було байдуже, якими були мотиви вбивць. У цих тезах Мотиля відчувається сильне прагнення підтримати популярну серед частини публіцистів і дослідників (часто дуже правоорієнтованих) тезу, що сучасна Німеччина намагається перекинути «гарячу картопlinу Голокосту» на схід Європи та зняти з себе, принаймні частково, відповіальність за переслідування і знищенння євреїв в роки Другої світової війни¹⁶. Далі автор пише, що якби оунівці, котрі служили в поліції, були «справжніми», елімінаційними, антисемітами, то залишилися б у лавах колабораційних структур і далі знищували б євреїв, а не приєдналися б до УПА, щоб воювати з окупантами України. У 1942 р. керівники ОУН(б), які залишилися на свободі, не хотіли організовувати партизанську армію. Вихід вони бачили в усенародному повстанні проти окупантів. Бандерівці буквально були змушені ор-

¹⁵ Daniel Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners* (New York: Alfred Knopf, 1996), 80–131.

¹⁶ Володимир В'яtronovych, “У пошуках крайнього, або геополітика історії”, *TCH*, 2 травня 2013, <http://ru.tsn.ua/analitika/u-poshukah-kraynogo-abo-geopolitika-istoriyi-303783.html>.

ганізувати підпільну армію, щоби боротися з німецькими окупантами. І до цього їх змусили два фактори. По-перше, на керівництво тиснула низова й середня ланка, котрі бачила страждання українського населення від нацистів. На межі 1942–1943 рр. подальша бездіяльність лідерів ОУН(б) могла привести до втрати авторитету серед населення Волині й Галичини. По-друге, на Волинь почали проникати загони червоних партизан, і в цих умовах вони могли перехопити ініціативу у створенні руху Опору, переманивши місцевих українців до своїх лав. Крім того, в цій місцевості почала організовуватися польська Армія Крайова. Найімовірніше, якби в регіон не проникли радянські партизани, бандерівський рух дотримувався б тактики литовського й латиського рухів Опору під час німецької окупації. У цих країнах національні резистенти вели здебільшого пропагандистську боротьбу з німцями й готовали арсенали зброї для майбутньої боротьби з радами. Іноді вони робили збройні виступи проти нацистів, але це носило маргінальний характер. Багато членів литовського й латиського підпілля до 1944 р. служили в різних військових структурах, що були підпорядковані Третьому Райху. Як показує практика, колишні поліцейські, котрі дезертирували до УПА, разом із поляками далі вбивали євреїв. Тих із них, хто тікав із гетто — групами або поодинці — й намагався сховатися в лісах, при зустрічі з українськими повстанцями найчастіше чекала смерть. Для колишнього поліцейського, який за рік до того брав участь у Голокості, не було морального виклику в тому, щоб, уже перебуваючи в УПА, вбити єврея — потенційного радянського партизана. Хоча програмні документи та пропаганду ОУН почали очищувати від антисемітизму від початку 1943 р., вже напередодні приходу більшовиків до Західної України УПА розповсюджувала в регіоні листівку «Бійці та офіцери Червоної Армії», котра окрім заклику вести боротьбу з Гітлером і Сталіним містила чіткі антисемітські меседжі у традиціях 1941–1943 рр.: «Бійці та офіцери! Розправляйтесь з жидо-большевицькими гнобителями народу! Знишуйте банди червоних “партизан”, не воюйте проти українського народу»¹⁷. Для ОУН(б) такі пасажі були в той період у пропаганді скоріше винятками, чого не можна сказати про ОУН(м): вона навіть у 1944 р. публікувала антисемітські тексти. Прикладом цього може слугувати відозва мельниківців, що з'явилась у Німеччині 1 грудня 1944 р. у відповідь на Празький маніфест Андрія Власова. Лідери ОУН(м) звинувачували Власова, що він новітній російський імперіаліст. Єврейську тему вони зачепили, кажучи про вбивство Симона Петлюри 1927 р. в Парижі. Шварцбарда в цій відозві мельниківці називали «жидо-большевиком»¹⁸.

Далі Мотиль стверджує, що серед причин, які спровокували «ситуативну антиєврейськість» і викликали погроми влітку 1941 р., було «падіння порядків, котре, своєю чергою, поєдналося зі знайденням від 10 до 15 тисяч українських політичних в'язнів, яких, відступаючи, жорстоко вбили більшовики» (288), у

¹⁷ United States Holocaust Memorial Museum (USHMM), RG 31.026M, Reel 6.

¹⁸ Архів ОУН, ф. 1, оп. 2, д. 456, л. 171.

в'язницях Західної України влітку 1941 р. Подібне формулювання, де йдеться тільки про «українських в'язнів», яких знищило НКВС, характерне для націоналістично орієнтованих дослідників і публіцистів. Вони не згадують, що окрім етнічних українців, котрі становили більшість жертв радянських спецслужб у тюрях Галичини й Волині влітку 1941 р., було й багато поляків і єреїв (зокрема сіоністів і бундистів). Проте дуже позитивно характеризує дослідження Мотиля згадка, що серед антисемітів влітку 1941 р. «без сумніву, були члени й симпатики ОУН» (288). Звісно, це добра тенденція, але однаково вона є свого роду «напівправдою». У цьому разі треба говорити не тільки про низовий склад, а й про провід ОУН, який у масі своїй 1941 р. поділяв ненависть до єреїв.

Мотиль стверджує, що «ситуативна антиєврейськість» в ідеології ОУН у період із 1943 по 1945 рр. змінилася на «щось близче до толерантності» щодо національних меншин. У цей час із програми ОУН справді було викинуто ксенофобські гасла – але чи були ці зміни щирими, чи були зумовлені кон'юнктурою? Звичайно, багато оунівців на кшталт Йосипа Позичанюка, побачивши жахи Голокосту, були готові відмовитися від антисемітизму. Але водночас багато хто й далі лишався юдофобом. Кон'юнктурність могла виявитися в тому, що, як я вже казав, країни Осі в 1943 р. програвали війну, і оунівцям украй було потрібно встановити контакти з американцями та британцями. Серед керівництва ОУН були поширені стереотипи, ніби єреї мають великий вплив у Вашингтоні й Лондоні, тому краще очистити програму від антисемітизму й уже після цього вести переговори із союзниками. У цьому бандерівці не були оригінальними. В усташістській Незалежній Державі Хорватія 1941 р. було ухвалено расові закони, які великою мірою копіювали нацистські Нюрнберзькі закони 1935 р. У травні 1945 р. Анте Павеліч, зрозумівши, що з Райхом покінчено, підписав закон, який ліквідовував расові обмеження та стверджував рівність усіх громадян НДХ. У цих діях поглавник виходив насамперед із бажання налагодити контакти з американцями та створити імідж «демократа»¹⁹. Не слід забувати, що й Генріх Гіммлер у 1944–1945 р. намагався встановити зв'язок із західними союзниками. Райхсфюрер СС свято вірив, що єреї на Заході дуже впливові, тому був готовий навіть уповільнити Голокост або звільнити частину єреїв в обмін на допомогу з боку США й Великобританії у боротьбі з Радянським Союзом²⁰.

Аналізуючи історіографію ОУН-УПА, автор розділяє істориків, котрі вичають проблематику українського інтегрального націоналізму, на дві категорії: апологетів і радикальних критиків. У якості апологета Мотиль наводить Петра Мірчука, популярного «партийного» історика ОУН(б), відомого фальсифікаціями документів. Своєю чергою, до радикальних критиків, чиї дослідження

¹⁹ Nevenko Bartulin, “The Ideology of Nation and Race: the Croatian Ustasha Regime and its Policies toward Minorities in the Independent State of Croatia” (PhD thesis, University of New South Wales, 2006), 413.

²⁰ Феликс Керстен, *Пять лет рядом с Гіммлером. Воспоминания личного врача. 1940–1945* (Москва: Центрполиграф, 2004), 276–396.

буцімто засновані на «старій радянській пропаганді», автор зараховує сучасних академічних істориків і публіцистів, які критикують спадок ОУН-УПА з ліберальних позицій (наприклад, Марка Щаринника). При тому автор вважає, що науковці з цієї групи своїми дослідженнями підігрували тодішньому президентові України Віктору Януковичу й міністрові освіти та науки Дмитру Табачнику в їхній антиукраїнській політиці. Себе ж Мотиль бачить, імовірно, «справжнім» науковцем, котрий проводить «зважене» дослідження. Як на мене, картина виглядає трохи складніше, особливо в умовах сучасної політичної кризи в Україні. Останні 20 років історія ОУН-УПА не раз ставала предметом відвертих спекуляцій з боку українських і зарубіжних (передусім російських) істориків, публіцистів і політиків. За більше ніж 20 років незалежності в Україні склалися два підходи до вивчення історії ОУН-УПА: націоналістичний і про(нео)радянський. Перший робить із членів ОУН та УПА лише героями. Прихильники такого підходу не воліють згадувати, що оунівці брали участь у погромах влітку 1941 р., активно проникали до лав допоміжної поліції, а також убивали поляків і євреїв, які залишилися живі після знищувальних акцій. Націоналісти прагнуть говорити лише про національну мартирологію, показуючи українців лише в ролі жертв і борців із нацистами й більшовиками. До представників цього напрямку я б зарахував таких людей, як Володимир В'ячеславович, Руслан Забільй і сам Олександр Мотиль.

Представники про(нео)радянського напряму найчастіше є апологетами радянського режиму (часто в його сталінській версії), і для них ОУН-УПА є абсолютним злом нарівні з нацистами. Найчастіше представники цього напряму намагаються відверто використовувати історію українського націоналістичного руху, щоби впливати на внутрішню політику України. Це вже колишній міністр освіти та науки Дмитро Табачник, колишній депутат Верховної Ради Вадим Колесніченко (і загалом його колеги з так званого Міжнародного антифашистського фронту), в Росії – директор фонду «Історична пам'ять» Олександр Дюков. В обох випадках ми найчастіше маємо справу з інструменталізацією. Науковці, котрі намагаються вивчати історію українського інтегрального націоналізму з академічних позицій, часто наражаються на критику з обох боків, або політики використовують їх роботи у своїх цілях без жодного узгодження з авторами.

У статті Джона-Поля Химки досить цікаво представлено ставлення митрополита греко-католицької церкви Андрея Шептицького до Голокосту. Харизматична постать митрополита Андрея, магнетизм його особистості завжди привертали увагу багатьох людей, як друзів, так і ворогів. У радянський період, після заборони греко-католицької церкви в Радянській Україні, образ Шептицького формувався виключно в негативному ключі. Його самого, клір і багатьох вірних його церкви звинувачували в колаборації з нацистами. Радянська пропаганда часто ототожнювала ОУН і греко-католицьку церкву, вульгарно спрощуючи відносини митрополита Шептицького з українськими правими радикалами в 1930–1940-і рр. Відомо, що до війни Шептицький був другом євреїв

і навіть міг говорити танахічним івритом. Під час війни митрополит, клір і прості греко-католики врятували сотні євреїв. Курт Левін, один із них євреїв, які вижили завдяки Шептицькому, намагався активізувати процес канонізації митрополита Андрея, але стикався з багатьма перепонами. Однією з них було те, що така гуманна позиція Шептицького під час нацистської окупації не була популярною серед парафіян греко-католицької церкви не тільки в Галичині під час війни, але й пізніше в діаспорі. Із часом це змінилося. У міру того, як на Заході в 1970–80-ті зростав інтерес до Голокосту, українська діасpora, представників котрої часто звинувачували в колаборації з нацистами в роки війни, потребувала фігури, яка б могла стати символом їхньої допомоги євреям. Такою фігурою став митрополит Андрей Шептицький. Цікаво, що в українській діаспорі, а з початку 1990-х – і в Україні, культ Шептицького іноді поєднується з культом лідерів українського націоналістичного руху. Так, відвідуючи одну з українських греко-католицьких церков у Вашингтоні, я бачив на стіні поряд із портретами Андрея та Климентія Шептицьких портрети Степана Бандери, Романа Шухевича та Євгена Коновальця.

В умовах незалежної України духовний спадок митрополита Андрея та його брата Климентія намагаються передняти відновлена греко-католицька церква (яка має на це повне право) і деякі проouнівськи налаштовані історики й публіцисти. Цього разу вже не радянські, а націоналістичні історики прагнуть ототожнити ОУН із греко-католицькою церквою, щоби «приватизувати» хоча б частину цього спадку людяності й добра. Буває навіть таке, що активних представників кліру греко-католицької церкви, котрі рятували євреїв під час гітлерівської окупації, записують до ОУН – класичним прикладом є випадок благеного отця Омеляна Ковча²¹.

Химка торкається того, як митрополит Шептицький реагував на погроми влітку 1941 р. у Львові. Дослідник стверджує, що «не знайшов жодного вичерпного доказу, що клір втручався, силуючись зупинити погром» (341), хоча згадує окремі випадки, коли греко-католицькі священики намагалися врятувати євреїв від агресивного натовпу. Водночас існують джерела, які показують, що втручання священиків та ченців було все ж таки масштабнішим, ніж про це пише Химка, але це було вже на другий чи третій день погрому. Наприклад, Курт Левін, якому влітку 1941 р. було 16 років, пригадував після війни: «Український натовп продовжував нападати на євреїв ще день чи два. Потім під впливом священиків і монахів, присланих митрополитом Шептицьким, натовп угамувався»²².

Химка цитує лист Шептицького від 30 серпня 1941 р. до папського нунція в Будапешті. У цьому документі митрополит Андрей говорить про «поганий приклад», який подали галицькі молоді «комуністи та єврейська молодь, що іммігрувала з Росії» (344). Із джерела видно, що Шептицький вбачав у євреях, котрі

²¹ В'ячеслав В'ячеславович В'ячеславович, *Історія з грифом “Секретно”*, 161.

²² Курт Левін, *Мандрівка крізь ілюзії* (Львів: Свічадо, 2007), 46.

прибували на Галичину зі сходу в 1939–1941 рр., носіїв комуністичної ідеології. Водночас можна бачити, що, найімовірніше, митрополит відрізняв місцевих, галицьких єреїв, яких вважав «своїми», від тих єреїв, які прибували з Росії чи Наддніпрянщини й були «носіями комунізму». Можна припустити, що саме погроми влітку 1941 р. й подальші антиєрейські заходи окупантів і колаборантів змусили Шептицького допомагати єреям. Головним мотивом тут було співчуття. Такі погляди були популярними в Галичині влітку 1941 р. Прикладом подібної позиції можуть бути спогади Ю. Юник, які цитує Жанна Ковба у своєму дослідженні: «Правда, що мали зло на комуножидів. Вивозили людей, арештовували за Советів. Читали в газетах про те, що жиди хочуть заволодіти всім світом. Були й у нас, які раділи, що жидів вивезуть на Схід, змусять робити на українців. Але то якось не в'язалось зі знайомими, своїми жидами. Коли побачили ті морди, почули про “Піски” [місце знищення єреїв у Львові – Р. Ю.], противилася душа, кров стигла в жилах від страху і жалю»²³.

Дуже цікаво в дослідженні показано, як змінювалися погляди митрополита Шептицького на причини Голокосту. У статті автор наводить два джерела. Перше з них – це спогади рабина Кахане. Рабин, котрого врятував митрополит, пригадує, як одного вечора під час розмови Шептицький сказав йому, що головна причина Голокосту – це відповідальність єреїв за розп'яття. Наступного вечора він знову зустрівся з рабином Кахане й вибачився, сказавши, що він не мав права говорити такі слова, коли єрейський народ обливается кров'ю.

В іншому джерелі, листі до Папи від 29–31 серпня 1942 р., Шептицький пише таке: «Єдина втіха, яку можна віднайти в ці жахливі часи, – це те, що нічого не стається з нами без волі нашого Небесного Отця. Я думаю, що серед замордованих єреїв є багато душ, які навернулися до Бога, тому що ніколи ще протягом століть вони не опинялися у такій ситуації, як тепер, що місяцями постають перед загрозою насильної смерті»²⁴. Як на мене, Химка справедливо пише, що під «наверненням до Бога» слід розуміти не перехід у християнство, а повернення до юдаїзму. Тобто Шептицький не бачив нічого поганого (чи принаймні для нього це було менше зла) в тому, що єреї лишалися вірними своїй релігії. Набагато гіршим для нього було, коли єреї ставали світськими, емансилюваними, а особливо – коли поширювали певні політичні доктрини.

Я впевнений, що нове число журналу «Полін» буде дуже корисним незалежно від того, яким періодом історії займаються науковці. Позитивним сигналом є те, що на сторінках такого солідного видання з'явилися тексти українських науковців, котрі отримали базову професійну освіту в Україні. Частково матеріали «Полін» вже були перекладені й видані українською мовою. Хочеться

²³ Жанна Ковба, *Людяність в безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки “остаточного розв'язання єрейського питання”* (Київ: Дух і Літера, 2009), 107.

²⁴ Цит. за: Іван-Павло Химка, “Митрополит Андрей Шептицький і Голокост. Частина 2”, *Historians.in.ua*, 14 грудня 2013, <http://historians.in.ua/index.php/zabuti-zertvy-viupny/975-ivan-pavlo-khymka-mytropolyt-andrei-sheptytskyi-i-holokost-chastyna-2>.

сподіватися, що цей номер журналу буде повністю перекладений українською, а експерти з різної проблематики напишуть свої відгуки. Це число журналу буде цікаве всім, кожен знайде на сторінках цього фоліанту щось своє.

Юрій Радченко

Bibliography

- Bartulin, Nevenko. "The Ideology of Nation and Race: the Croatian Ustasha Regime and its Policies toward Minorities in the Independent State of Croatia." PhD thesis, University of New South Wales, 2006.
- Carynyk, Marco. "‘A Knife in the Back of Our Revolution’: A Reply to Alexander J. Motyl’s ‘The Ukrainian Nationalist Movement and the Jews: Theoretical Reflections on Nationalism, Fascism, Rationality, Primordialism, and History.’" <http://www.aapjs-studies.org/newviews>.
- Goldhagen, Daniel. *Hitler’s Willing Executioners*. New York: Alfred Knopf, 1996.
- Grabowski, Jan. "‘I Wish to Add that I was not Aware and Carried out the Task as a Soldier of the Home Army.’ On the Murder of Jews Hiding near Raclawice by a Company of the Miechow Home Army." *Holocaust Studies and Materials. Journal of the Polish Center for Holocaust Research* 6 (2010): 337–362.
- Kersten, Feliks. *Piat’ let riadom s Gimmlerom. Vospominaniiia lichnogo vracha. 1940–1945*. Moscow: Tsentrpoligraf, 2004.
- Khymka, Dzhon-Pol. "Lviv’skyi pohrom 1941-ho: nimtsi, ukrains’ki natsionalisty ta karnaval’na iurba." *Istorychna pravda*, December 20, 2012. <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/20/93550/>.
- Khymka, Ivan-Pavlo. "Mytropolyt Andrei Sheptytskyi i Holokost. Chastyna 2." *Historians.in.ua*, December 14, 2013. <http://historians.in.ua/index.php/zabuti-zertyvivyny/975-ivan-pavlo-khymka-mytropolyt-andrei-sheptytskyi-i-holokost-chastyna-2>.
- Kovba, Zhanna. *Liudianist’ v bezodni pekla. Povedinka mistsevoho naselennia Skhidnoi Halychyny v roky “ostatochnoho rozviazannia ievreis’koho pytannia.”* Kyiv: Dukh i Litera, 2009.
- Levin, Kurt. *Mandrivka kriz’ iliuzji*. Lviv: Svichado, 2007.
- Mędrykowski, Witold. *W cieniu gigantów. Pogromy Żydów w 1941 roku w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej. Kontekst historyczny, społeczny i kulturowy*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2012.
- Nakonechnyi, Ievhen. *Shoa u L’vovi*. Lviv: Piramida, 2006.
- Radchenko, Iurii. "Instrumentalizatsiia istorii Holokostu v suchasni Ukraini. Case Study odnoho navchal’noho posibnyka." *Holokost i suchasnist’. Studii v Ukraini i sviti* 1 (2012): 171–191.
- Radchenko, Iurii. "Nastup na skhid po-ounivs’ky ta Holokost." *Ukraina moderna*, January 5, 2014. <http://www.uamoderna.com/blog/222-222>.
- Stets’ko, Iaroslav. *30 chervnia 1941 r. – proholoshennia vidnovlennia derzhavnosty Ukrainy*. Toronto, New York, London: Liha vyzvolennia Ukrainy, 1967.

Book Reviews • Рецензії

- Viatrovych, Volodymyr. *Istoriia z hryfom "Sekretno." Ukrains'ke XX stolittia*. Lviv: Chasopys, 2013.
- Viatrovych, Volodymyr. *Stavlennia OUN do ievreiv: formuvannia pozitsii na tli katastrofy*. Lviv: MS, 2006.
- Zaitsev, Oleksandr. *Ukrains'kyi intehral'nyi natsionalizm (1920-ti – 1930-ti roky)*. Kyiv: Krytyka, 2013.